

มาตรการทางกฎหมายในการควบคุมผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร¹

จุฑามาศ ศรีรัง²

จากการศึกษามาตรการในการควบคุมผลิตภัณฑ์เสริมอาหารตามพระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522 ซึ่งเป็นกฎหมายหลักที่เกี่ยวข้องกับอาหารโดยตรง โดยได้มีมาตรการภายหลังนำอาหารออกสู่ท้องตลาดให้เจ้าหน้าที่ติดตาม ตรวจสอบ การประกอบธุรกิจที่อยู่ภายใต้การควบคุมตามกฎหมายและตรวจสอบผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่วางจำหน่ายทั้งตามท้องตลาด ร้านค้าชั้นนำห้างสรรพสินค้า รวมไปถึงตามสื่อออนไลน์ทุกประเภท หากพบผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่ปลอดภัยวางจำหน่าย ผู้อนุญาตให้ผลิตโดยความเห็นชอบของคณะกรรมการมีอำนาจสั่งพักใช้ใบอนุญาตได้ หรือในกรณีที่มีการฟ้องร้องต่อศาลจะสั่งพักใช้รอคำพิพากษาอันถึงที่สุดก็ได้ และหากศาลได้มีคำพิพากษาถึงที่สุดว่าผู้รับอนุญาตได้กระทำความผิดจริง ผู้อนุญาตมีอำนาจสั่งเพิกถอนใบอนุญาต แต่ไม่มีการกำหนดมาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับหลักเกณฑ์และกระบวนการในการเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร โดยสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา รวมถึงไม่ได้กำหนดระบบการควบคุมแหล่งผลิตภายหลังการพบผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่เกิดความไม่ปลอดภัย เช่น ระบบคุณภาพอาหาร (Quality System) ที่เป็นการดำเนินการเพื่อให้สถานที่ผลิตมีมาตรฐาน โดยคำนึงถึงทุกขั้นตอนของการผลิต รวมทั้งปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะต้องถูกควบคุมตรวจสอบอย่างเป็นระบบต่อเนื่อง และสม่ำเสมอ เพื่อให้ผลิตภัณฑ์ขั้นสุดท้ายมีคุณภาพและปลอดภัยมากที่สุด หากระบบมีการดำเนินการที่ถูกต้องจะสามารถช่วยในการตรวจสอบถึงสาเหตุที่มาของผลิตภัณฑ์ที่มีปัญหาได้ แต่อย่างไรก็ตาม ระบบนี้เป็นระบบที่เน้นการป้องกันมากกว่าการแก้ไขปัญหาที่ปลายเหตุโดยการนำระบบคุณภาพที่เป็นที่ยอมรับทั่วไปในระดับสากลมาใช้ในกระบวนการผลิตอันได้แก่ หลักเกณฑ์และวิธีการที่ดีในการผลิตที่เป็นหลักเกณฑ์วิธีการที่ดีในการผลิตอาหาร ซึ่งเป็นเกณฑ์หรือข้อกำหนดขั้นพื้นฐานที่จำเป็นในการผลิตและควบคุม เพื่อให้ผู้ผลิตปฏิบัติตามและทำให้สามารถผลิตอาหารได้อย่างปลอดภัย โดยเน้นการป้องกันและขจัดความเสี่ยงที่จะทำให้อาหารเป็นพิษ เป็นอันตราย หรือเกิดความไม่ปลอดภัยแก่ผู้บริโภค โดยสรุปสาระสำคัญของปัญหาได้ดังนี้

ปัญหาเกี่ยวกับหลักเกณฑ์และกระบวนการในการเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่ปลอดภัย โดยจะเห็นว่า พระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522 ไม่ได้กำหนดมาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการให้อำนาจคณะกรรมการอาหารและยา ออกคำสั่งให้ผู้ผลิตหรือผู้นำเข้าเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่ปลอดภัย

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่องมาตรการทางกฎหมายในการควบคุมผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์จุฑามาศ นิสารัตน์ และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ ดร.ณฐ สันตาสว่าง และรองศาสตราจารย์ประเทือง ธนิยผล

²นักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนกลาง) คณะนิติศาสตร์สาขากฎหมายธุรกิจ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

จากผู้บริโภคที่มีการจำหน่าย ในกรณีที่ผู้ผลิตหรือผู้นำเข้าไม่ดำเนินการเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหารด้วยความสมัครใจ หรือได้ดำเนินการเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหารด้วยความสมัครใจแล้วแต่การดำเนินการเรียกคืน ไม่มีประสิทธิภาพหรือไม่ประสบความสำเร็จ รัฐก็ควรเข้ามาแทรกแซง เพื่อคุ้มครองความปลอดภัยของผู้บริโภคด้วยการออกคำสั่งบังคับตามที่รัฐเห็นสมควร ดังนั้น จะเห็นได้ว่า รัฐไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ของกฎหมายที่มุ่งเน้นการคุ้มครองสิทธิของผู้บริโภคได้ เนื่องจากกฎหมายดังกล่าวได้ห้ามมิให้มีการปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522 จึงส่งผลต่อการบังคับใช้กฎหมายของรัฐ ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า ในการที่กฎหมายไม่ได้กำหนดมาตรการทางกฎหมายเพื่อควบคุมผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่วางจำหน่ายในท้องตลาด ร้านสะดวกซื้อ ห้างสรรพสินค้า รวมไปถึงตามสื่อออนไลน์ประเภทต่างๆ นั้น จะส่งผลทำให้ผู้บริโภคอาจได้รับอันตรายในชีวิต ร่างกาย และอนามัย นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อชื่อเสียงความเชื่อมั่นเศรษฐกิจของประเทศไทยอีกด้วย ถ้าผู้บริโภคได้รับอันตรายจากการบริโภคผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร รวมไปถึงผลิตภัณฑ์อาหารประเภทอื่นๆ ที่ไม่มีคุณภาพและมาตรฐาน

ปัญหาเกี่ยวกับการดำเนินคดีอาญาแทนผู้บริโภคในคดีที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม ซึ่งปัญหาการคุ้มครองผู้บริโภคเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยมาเป็นระยะเวลานาน โดยมีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเรื่องเกี่ยวกับความผิดสัญญา สินค้าและบริการที่ไม่ได้มาตรฐาน และการละเมิดสิทธิของผู้บริโภค ซึ่งหลังจากที่ผู้บริโภคถูกละเมิดสิทธิแล้วนั้น ผู้บริโภคสามารถร้องขอให้สำนักงานคณะกรรมการคุ้มครองผู้บริโภคดำเนินคดีกับผู้ประกอบธุรกิจ ซึ่งสำนักงานคณะกรรมการคุ้มครองผู้บริโภคจะมีการไต่ถามข้อพิพาทระหว่างผู้ประกอบธุรกิจกับผู้บริโภคก่อน ถ้าไม่ประสบความสำเร็จก็จะเป็นกรณีที่ผู้บริโภคถูกโต้แย้งสิทธิผู้บริโภคอาจมีการนำคดีไปยื่นฟ้องต่อศาลด้วยตนเอง หรืออาจมอบหมายให้สมาคมที่มีวัตถุประสงค์ในการคุ้มครองผู้บริโภค หรือต่อต้านการแข่งขันอันไม่เป็นธรรมทางการค้า หรือถ้าจะมอบให้คณะกรรมการคุ้มครองผู้บริโภคดำเนินคดีแทนก็ต้องเป็นกรณีที่การดำเนินคดีนั้น จะต้องเป็นประโยชน์ต่อผู้บริโภคโดยส่วนรวม ประกอบการใช้ดุลพินิจในการพิจารณาว่าคดีนั้นเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมหรือไม่ ซึ่งตามมาตรา 39 พระราชบัญญัติคุ้มครองผู้บริโภค (ฉบับที่ 4) พ.ศ. 2562 นั้น เป็นการเพิกถอนกำหนดว่า หากคณะกรรมการเห็นว่าการดำเนินคดีนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ผู้บริโภคเป็นส่วนรวม จึงจะให้เจ้าหน้าที่คุ้มครองผู้บริโภคมีอำนาจดำเนินคดีตามที่คณะกรรมการมอบหมายได้ ซึ่งจะเห็นได้ว่า บทบัญญัติดังกล่าวได้ให้คณะกรรมการใช้ดุลพินิจในการพิจารณาเอง ซึ่งกฎหมายดังกล่าวไม่ได้กำหนดค่านิยามของประโยชน์แก่ส่วนรวมไว้จึงอาจกล่าวได้ว่า หากจะต้องมีการดำเนินคดีแทนผู้บริโภคจะต้องใช้ดุลพินิจในการพิจารณาว่ากรณีตามที่ผู้บริโภคขอให้ดำเนินคดีแทนนั้น เป็นคดีที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมหรือไม่ ซึ่งอาจทำให้ผู้บริโภคไม่ได้รับความเป็นธรรมและไม่ได้รับการคุ้มครอง

ปัญหาเกี่ยวกับการกำหนดค่าเสียหายเพื่อการลงโทษในคดีคุ้มครองผู้บริโภคกรณีได้รับความเสียหายจากการซื้อผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่ปลอดภัย ตามพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาคดีผู้บริโภค พ.ศ. 2551 มาตรา 42 ได้กำหนดให้หากผู้บริโภคได้บริโภคสินค้า หรือบริการ จากผู้ประกอบการ และเกิดความเสียหายอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นแก่ชีวิต ร่างกาย สุขภาพ อนามัย ทรัพย์สิน หรือสิทธิอย่างหนึ่งอย่างใดของ

ผู้บริโภคนั้นมีผลมาจากการที่ได้บริโภคสินค้าหรือบริการนั้น ผู้ประกอบธุรกิจจะต้องรับผิดชอบใช้และเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้นแก่ผู้บริโภค เพื่อให้ผู้เสียหายกลับคืนสู่ฐานะเดิม และหากความเสียหายที่เกิดขึ้นนั้นเกิดจากการที่ผู้ประกอบธุรกิจมิได้ประกอบธุรกิจด้วยความสุจริต โดยคำนึงถึงมาตรฐานทางการค้าที่เหมาะสมภายใต้ระบบธุรกิจที่เป็นธรรม กล่าวคือ ผู้ประกอบธุรกิจกระทำโดยเจตนาเอาเปรียบผู้บริโภค โดยไม่เป็นธรรมหรือจงใจทำให้ผู้บริโภคได้รับความเสียหาย หรือประมาทเลินเล่ออย่างร้ายแรง ไม่นำพาต่อความเสียหายที่เกิดขึ้นแก่ผู้บริโภค หรือกระทำการอันเป็นการฝ่าฝืนต่อความรับผิดชอบในฐานะผู้มีอาชีพหรือธุรกิจอันเป็นที่ไว้วางใจของประชาชนแล้ว ให้ศาลมีอำนาจสั่งให้ผู้ประกอบธุรกิจจ่ายค่าเสียหายเพื่อการลงโทษเพิ่มขึ้นจากจำนวนค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลได้กำหนดตามจำนวนที่ศาลเห็นสมควร ซึ่งมาตรา 42 วรรคสอง พระราชบัญญัติดังกล่าว ได้บัญญัติให้ศาลมีอำนาจกำหนดได้ไม่เกินสองเท่าของค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนด แต่ถ้าค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนดมีจำนวนเงินไม่เกินห้าหมื่นบาท ให้ศาลมีอำนาจกำหนดค่าเสียหายเชิงลงโทษได้ไม่เกินห้าเท่าของค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนด จากการศึกษามาตรา 42 พระราชบัญญัติวิธีพิจารณาคดีผู้บริโภคจะเห็นว่า บทบัญญัติดังกล่าวไม่มีความแน่นอนชัดเจนว่าจะมีการคิดคำนวณความเสียหายที่เกิดขึ้นมีเกณฑ์การพิจารณาอย่างไร โดยที่ความมุ่งหมายของพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาคดีผู้บริโภค พ.ศ.2551 มุ่งคุ้มครองผู้บริโภคเพื่อให้เกิดความเป็นธรรม และความเท่าเทียมกัน ซึ่งหากผู้บริโภคได้รับความเสียหายต่อการอุปโภค บริโภคสินค้าของผู้ประกอบธุรกิจก็สมควรได้รับความชดเชยความเสียหายที่เกิดขึ้นจริง โดยที่พระราชบัญญัติวิธีพิจารณาคดีผู้บริโภคนั้นก็ได้อำนาจศาลในการกำหนดค่าเสียหายเชิงลงโทษได้นอกเหนือไปจากค่าชดเชยจากความเสียหายที่แท้จริง แต่การกำหนดค่าเสียหายดังกล่าวมานั้น มาตรา 42 กำหนดให้ศาลมีอำนาจสั่งให้ผู้ประกอบธุรกิจจ่ายค่าเสียหายเพื่อการลงโทษเพิ่มขึ้นจากจำนวนค่าเสียหายที่แท้จริงได้ตามที่เห็นสมควร โดยที่ไม่มีความชัดเจนเพียงพอว่าค่าเสียหายนั้นควรเป็นจำนวนเท่าใด ซึ่งสร้างความลักลั่นกันในแต่ละคดีตามแต่ดุลพินิจของผู้พิพากษาแต่ละคน และค่าเสียหายดังกล่าวนี้อาจมากหรือน้อยจนไม่เหมาะสมกับความเสียหายรวมถึงไม่เพียงพอที่จะปรามมิให้ผู้กระทำความผิดกระทำความผิดซ้ำอีก

จากการศึกษาปัญหาเกี่ยวกับมาตรการทางกฎหมายในการควบคุมผลิตภัณฑ์เสริมอาหารดังกล่าว ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะแนวทางแก้ไขปัญหาดังนี้

1. ในประเด็นปัญหาเกี่ยวกับหลักเกณฑ์และกระบวนการในการเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่ปลอดภัย

ผู้ศึกษาเห็นว่าจะเป็นการประ โยชน์ต่อการแก้ไขหรือเพิ่มเติมพระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522 เห็นควรแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522 โดยมีเพิ่มเติมหลักการดังต่อไปนี้เพื่อเป็นหลักเกณฑ์และกระบวนการในการเรียกคืนผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่ปลอดภัยในพระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522

(1) ในกรณีที่ปรากฏว่าผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่วางจำหน่ายอาจเป็นผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ไม่บริสุทธิ์ เป็นผลิตภัณฑ์เสริมอาหารปลอม เป็นผลิตภัณฑ์เสริมอาหารที่ผิดมาตรฐาน หรือเป็นผลิตภัณฑ์เสริมอาหารภาชนะบรรจุที่น่าจะเป็นอันตรายต่อสุขภาพหรือผิดอนามัยของผู้บริโภค ให้พนักงานเจ้าหน้าที่มี

อำนาจเรียกเก็บหรือออกคำสั่งให้ผู้ผลิตหรือผู้นำเข้าผลิตภัณฑ์เสริมอาหารดังกล่าวดำเนินการเรียกเก็บผลิตภัณฑ์เสริมอาหารคืนจากผู้บริโภคหรือผู้ขายผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร

(2) ในกรณีที่ผู้ผลิตหรือผู้นำเข้าผลิตภัณฑ์เสริมอาหารไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของพนักงานเจ้าหน้าที่ให้ดำเนินการเรียกเก็บผลิตภัณฑ์เสริมอาหารคืนและให้มีโทษจำคุกหรือโทษปรับ

2. ในประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการดำเนินคดีอาญาแทนผู้บริโภคในคดีที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม

เนื่องจากในพระราชบัญญัติคุ้มครองผู้บริโภค พ.ศ. 2522 ไม่ได้ให้คำนิยามของประโยชน์แก่ส่วนรวมไว้ และเพื่อที่จะให้อำนาจเจ้าหน้าที่ที่จะสามารถดำเนินคดีอาญากับแทนผู้บริโภคตามมาตรา 39 ได้ทันทีหรือเป็นกรณีที่กำหนดว่าหากเป็นประโยชน์ส่วนรวมเจ้าหน้าที่จะต้องฟ้องคดีอาญาแทนผู้บริโภคได้ทันที โดยไม่ต้องให้เจ้าหน้าที่ใช้ดุลพินิจเอาเอง จึงควรกำหนดคำนิยามดังกล่าวให้มีความชัดเจน ผู้ศึกษาเห็นควรให้นำคำนิยาม “ประโยชน์แก่ส่วนรวม” ในมาตรา 3 แห่งพระราชบัญญัติจัดตั้งศาลปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครอง พ.ศ. 2542 มาเพิ่มเติมไว้ในมาตรา 3 แห่งพระราชบัญญัติคุ้มครองผู้บริโภค พ.ศ. 2522 คือ “ประโยชน์แก่ส่วนรวม” หมายความว่า ประโยชน์ต่อสาธารณะหรือประโยชน์อันเกิดแก่การจัดทำบริการสาธารณะหรือการจัดให้มีสิ่งสาธารณูปโภค หรือประโยชน์อื่นใดที่เกิดจากการดำเนินการหรือการกระทำที่มีลักษณะเป็นการส่งเสริม หรือสนับสนุนแก่ประชาชนเป็นส่วนรวม หรือประชาชนส่วนรวมจะได้รับประโยชน์จากการดำเนินการหรือการกระทำนั้น

3. ในประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการกำหนดค่าเสียหายเพื่อการลงโทษในคดีคุ้มครองผู้บริโภค กรณีได้รับความเสียหายจากการซื้อสินค้าที่ไม่ปลอดภัย

ปัญหาในส่วนค่าเสียหายเชิงลงโทษตามที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาคดีผู้บริโภค พ.ศ. 2551 มาตรา 42 ซึ่งไม่มีความแน่นอนชัดเจนว่าจะมีการคิดคำนวณค่าเสียหายเชิงลงโทษโดยมีเกณฑ์การพิจารณาอย่างไร ซึ่งผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะว่า เพื่อให้เกิดความแน่นอนชัดเจนถึงอัตราโทษที่ผู้กระทำความผิดจะได้รับ และทำให้เหมาะสมสำหรับระดับการระมัดระวังไว้และทำให้เกิดการป้องปรามการละเมิดกฎหมายในระดับที่เหมาะสมที่สุด ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า ควรกำหนดให้ศาลมีอำนาจสั่งให้ผู้ประกอบธุรกิจจ่ายค่าเสียหายเพื่อการลงโทษเพิ่มขึ้นจากจำนวนค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนดได้อีกเท่าหนึ่งของจำนวนค่าเสียหายที่แท้จริง และในมาตรา 42 วรรคสองแห่งพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาคดีผู้บริโภค พ.ศ. 2551 ได้กำหนดให้ศาลมีอำนาจกำหนดได้ไม่เกินสองเท่าของค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนด แต่ถ้าค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนดมีจำนวนเงินไม่เกิน 50,000 บาท ให้ศาลมีอำนาจกำหนดค่าเสียหายเพื่อการลงโทษได้ไม่เกินห้าเท่าของค่าเสียหายที่แท้จริงที่ศาลกำหนด ดังนั้น เพื่อความเหมาะสมและความเป็นธรรมแก่ผู้บริโภคและผู้ประกอบธุรกิจ ผู้ศึกษาเห็นควรให้ศาลกำหนดค่าเสียหายเพื่อการลงโทษตามค่าเสียหายที่แท้จริงตามที่ผู้ประกอบการก่อให้เกิดขึ้นกับผู้เสียหายหรือผู้บริโภค โดยให้ผู้ประกอบธุรกิจชดเชยค่าเสียหายเพื่อการลงโทษเป็นร้อยละของความเสียหาย หากเสียหายน้อยปรับน้อย เสียหายมากปรับมาก โดยคิดคำนวณจากความเสียหายแท้จริงที่ผู้บริโภคได้รับ เช่น ให้ผู้ประกอบการชดเชยค่าเสียหายให้แก่ผู้บริโภคในอัตราร้อยละ 20 ของค่าเสียหายที่ผู้บริโภคได้รับ เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

กฎหมายอาหารกับการประกันคุณภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค เข้าถึงได้จาก :

www.hppt/humaneco.stou.ac.th/uploadedfile/71414-9.pdf.

เกียรติจิกร วัจนะสวัสดิ์, กฎหมายอาญาภาค 1, พิมพ์ครั้งที่ 10, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พลสยาม
พริ้นติ้ง, 2551), หน้า 80 – 85.

ชาญชัย แสงศักดิ์, (2555), คำอธิบายกฎหมายปกครอง, (พิมพ์ครั้งที่ 19), กรุงเทพมหานคร : วิญญูชน,
หน้า 71.

ธสรณ์อัศวน์ ธนทิพพันธ์, ค่าเสียหายเกี่ยวกับการคุ้มครองผู้บริโภค Damages related to
Consumer Protection , หน้า 6-8.

ปรุพห์ รุจนธำรงค์, การเรียกคืนและการทำลายผลิตภัณฑ์สุขภาพตามกฎหมายในประเทศไทย (ออนไลน์),
สืบค้นเมื่อ 25 กรกฎาคม 2564, เข้าถึงได้จาก : <http://rparun.blogspot.com/2012/04/recall.html>.

พงษ์พิไลย์ วรรณราช, (2547), สรุปสาระสำคัญของพระราชบัญญัติอาหาร พ.ศ. 2522, ศูนย์ข้อมูลกฎหมายกลาง
สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา.

ศักดิ์ดา ธนิตกุล, (2555), การนำหลักค่าเสียหายเชิงลงโทษมาใช้ในกฎหมายไทย, ม.ป.ท. : จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

สุจิวรรณ รัตนประทีป, (2555), ความรับผิดชอบของรัฐ : ศึกษากรณีการรับภาระเกินปกติ , วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์, หน้า 33.

อภิชัย กู้เมือง, ค่าเสียหายในเชิงลงโทษในระบบกฎหมายไทย, เข้าถึงได้จาก :

<http://web.krisdika.go.th/pdfPage.jsp?type=act&actCode=122>.